

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 7.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében

A borítón:
Jelmeztervek Csokonai Vitéz Mihály *Tempefői* c. vígjátékához
(vízfestmény, 1809 körül)
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 90, belső címlap



Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Előhang a *Doromb* hetedik kötetéhez

Az *Outlander* című történelmi tévésorozatban Claire, az angol ápolónő a XX. századból átpottyan 1743-ba. Hamarosan arra kényszerül, hogy lázadó skót férjét, a sebesülten bujdosó Jamie-t titkos jelekkel keresse az angol megszállás alatt nyögő Skóciában. Ehhez férfiruhát ölt, és komédiásként vándorol, egy olyan dalt énekelve, amelyet saját jelen idejéből, az 1950-es évekből hozott magával. A dalt azonban eltanulják a rivális vándorcigányok, s előadásuk magukra vonja a nézők figyelmét, ezzel viszont megakadályozzák a rejtjeles üzenetést. Claire és skót fegyvernöke, a morcos Murtagh vitéz felkeresik tehát a cigányokat, hogy alkut kössenek. Az alábbi párbeszéd felér egy közköltészeti tanulmánnyal:

CIGÁNY: A dal az dal, és semmi más. Nem sajátíthatja ki. Olyanok, mint a madarak: aki megfogja, azé lesz.

MURTAGH (*dühösen*): Ez a miénk! Ellopta! Nem adhatják elő többet!

CLAIRE (*diplomatikusán*): A kísérőm azt akarja mondani, hogy ez egy nagyon különleges dal.

CIGÁNY: Éppen ezért döntöttünk mi is mellette. A tömegnek tetszik. Nem az én stílusom, de a skótok élvezik a trágár szöveget. [...] (*Végigméri Claire-t.*) Van egy cselédje: nyilván nincs szüksége pénzre. Egy tiszteletre méltó angol hölgy skót földön kóborol és komédiásnak adja ki magát. Nem!... Ennek oka vagy a politika, vagy a szerelem.

CLAIRE: Nem politika. [...] Meg kell találnom a férjemet. Muszáj ezt a dalt énekelnem. Amint megtalálom, ígérem Önnek, soha többet nem lépek színpadra. (*Előveszi pénzes erszényét, a cigány felé nyújtja.*) Adja a szavát, hogy nem adják elő többé ezt a dalt.

CIGÁNY (*átveszi az erszényt*): A szavamat adom. (1/14. rész, *The Search*)

A furcsa, negatív szerződést persze hamar felrúgják a lefizetett mulattatók, de a forgatókönyvíró jól rátapintott: a régi irodalom és zene világában is voltak valamilyen tulajdonviszonyok egy szöveg vagy dallam körül. Mégsem jelentett szabadrablást az imitáció, mégsem volt minden közkinccs?! Úgy tűnik, bár lehettek közös elemei más hasonlókkal, de a *variáns* valójában az *egyediséggel* jelölte ki

a tulajdonosát. Nem a hagyomány statikus képviselője volt tehát a régi „közköltők” feladata, hanem a belőle merített ismeretek kamatoztatása. A hagyomány: játéktér. Aki fizet érte, azé a nóta – s amíg a néző fizetett, addig a másik társulatét is el lehetett (sőt józan számítás szerint el is kellett) tanulni. Márpedig a nagy létszámú közönség nagyobb hasznot ígér, mint a dal magányos, talán nem is fizetőképes címzettje, Jamie. S ha valaki a hallgatásért többet fizet, ez a fajta üzlet sem kizárt, hiszen Claire ígéretet tesz arra, hogy a cigány ideiglenes „műsorszünetét” a saját visszavonulásával fogja meghálálni. Semmiképp se az üzlet rontása a szándéka, csupán a dallal célba juttatható privát, másodlagos üzenet biztonságát szavatolná a jövőből érkezett asszony: *mindketten élünk, s meg kell találjunk egymást*. A dal a cigány muzsikusszáma: szárnyas madár, a szabadság allegóriája. Nekünk különösen ismerősen cseng akár a régi szerelmi keservekből, akár Beniczky Péter *Magyar ritmusaiból* – hiszen egy valamire való párbeszéd, sőt egy dal se múlhat el didaktikus üzenet vagy proverbium nélkül –, jóllehet a cinikus mulattató most kiforgatja: *Nem azé a madár, aki utána jár*. Szerinte igenis azé, másnak pedig ő nem fog madarat...

S hogy még mit sugall e kis párbeszéd a mi kutatómunkánkhoz? Azt, hogy sose önmagáért kutassuk a szöveget, se a dallamot, se más részletét: a kontextus olykor meglepően átrendezhette a tényleges hatást. Hiszen Claire hiába pottyant át a múltba, az ottani popularitást nem tudja sajátjaként használni. Hogy a titkot leleplezze, nem *hasonulni*, hanem *elhasonulni* szeretne: egy modern kuplét énekel, amerikai tinglitanglit, hogy tényleg jellemző legyen arra, aki énekl. A dal önmagában nem alkalmas erre, a szövegéből pedig hosszas elemzéssel se tárulna fel (hogyan is tárulhatna?) az az alkalmi, de ezúttal életfontosságú üzenet, amit épp furcsa hangzásvilága hordoz a másfajta befogadók számára. A 2200-as évek közköltészeti kutatói ugyanilyen tanácstalanul állnak majd a mai popkultúra számos jelensége előtt, amelyeket – a régebbiektől eltérően – egyáltalán nem fejthetünk fel inherens módon a szöveg vagy a zenei keret analízisével.

Claire dala rávilágít, hogy ami csak tucatáru a saját korában és világában, az akár kuriózum és szemiotikus elem is lehet egy eltérő történelmi-családi környezetben. Ezzel a rácsodálkozással fordulhatunk mai szemmel a régi közköltészet néhány darabjához, s miközben néha teljesen jogosnak érezzük a hajdani sikert, máskor alig értjük, mit szerettek ezeken az alkotásokon. De vajon lehet-e objektív véleményünk valamiről, aminek létmódját Claire és a cigány párbeszéde sejteti? Amikor olyat is játszunk, ami nem tetszik. Ami nem belső hangunkat, nem az identitásunkat tükrözi. Csak ránk ragadt, mint a bojtortján, s visszük magunkkal. Esetleg – ahogy Claire – néha rádöbbenünk, hogy mást is hordoz, mint önmagát, s furcsamód eszközül kínálkozik. Például eladjuk a lenézett közönség mulattatására, avagy hagyjuk magunkat megvesztegetni, hogy *ne* játsszuk...

A *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* a hetedik kötetéhez érkezett. Az előzményekhez híven továbbra is keressük az összefüggéseket a történelmi vagy jelen-

kori populáris szöveghagyomány (tág szóval: a közköltészet) forrásai és az általa kifejtett hatások világában. Természetesen a szövegek kutatóin túl az ide kapcsolódó társtudományok, főként a művészet- és a zenetörténet szempontjait is fontos képviselnünk, mert még mindig nem tanulunk eleget a más szakterületek módszereiből és eredményeiből. Látni fogjuk: maga a popularitás gondoskodik arról, hogy még ott is interdiszciplinárisan kelljen vizsgáldnunk, ahol nem terveztük.

A nyitó fejezetben négy tudománytörténeti és módszertani írás kapott helyet. Talán egymással is vitáznának néhány kérdésben, ha egy konferencián hangzának el, ám itt békében megférnek, s az olvasó fejében folytatnak diskurzust. Megtisztelő, hogy a szakterület klasszikusa, Peter Burke is hozzájárult egyik tanulmánya magyar fordításához (Vaderna Gábor), mellé társul Szilágyi Márton irodalomtörténész és Voigt Vilmos, a történeti folklorisztika egyik hazai megteremtője. Írásaik a popularitás határait, történelemben és irodalomtörténetben ágyazottságát firtatják, különös tekintettel a korszakolásra és a nép fogalmának koronkénti változásaira. A kulcskérdés: ha a *nép* minden korszakban más halmazt jelöl, akkor az adott korszak *népköltészet-* vagy *néprajz-*fogalma miért ne lenne releváns? Csak épp nem arra vonatkozik, mint ma. De vajon ma mire vonatkozik?

A kötet többi tanulmánya is erre keres választ, egy viszonylag tág *történelmi popularitás* kereteit-határait méricskélve. Ha ugyanis mellőzzük a szöveghagyományból az értelmiségi folklórt (pl. a kollégiumi vagy köznemesi, társasági közköltészetet), akkor egyes alkotások gazdátlanul, előzménytelen meteoritként zuhannak be a népköltés világába, s néha csak ideig-óráig tartózkodnak a „valódi” nép körében. Esetleg változataik sem képződnek – jöttek, láttak, elenyésznek, talán sosem találkoztak szakszerű gyűjtők mikrofonjával. Mindeközben az írott forrásokban ugyanez az anyag valósággal pezseg, a variálódás ezerféle jelét adja, átjár a közösségi és földrajzi határokon, üzleti tanulságai lehetnek (ponyvakiadás, kalendárium) – a szájhagyományra leszűkített szempontok ilyenkor félrevezetnének. Amikor Herder és kortársai a „népi” kultúra felé fordultak, a koncepció mögött ez a virágzó, általuk közelebről ismert közkultúra-élmény is megvillant. Nem minden tudós az ismeretlent vágyik megismerni, ez esetben sokkal inkább a már ismert jelenségek mélyebb megértése, rendszerezése lehetett a céljuk, kicsit hasonlóan a botanika vagy a kémia korai klasszikusaihoz. Ha pedig Voigt Vilmos ötletét követve 1773. szeptember 13-át tekintenénk a folklorisztika születésnapjának (pártoljuk!), akkor e tudományszak csupán két hónappal volna idősebb Csokonai Vitéz Mihálynál, aki ezt a szinkretikus tudáskincset nagyon szépen őrizte, formálta, néha ironikusan, néha nagy tisztelettel.

Küllös Imola közköltészeti kyszótára egy régi igényt elégít ki: olyan műfaji és variánselméleti kategóriákat ismertet, amelyeket saját 40, illetve közös 25 évnyi közköltészeti szövegkiadás és -elemző munka során figyeltünk meg, s amelyek működésére számtalan példát hozhatunk a felgyűlt sok ezer szövegből. Ráadásul e törvényszerűségek az oralításban is kimutathatók, sőt némelyikük

az írott és a szóbeli populáris szöveghagyomány egészére érvényes, így alapot adhatnak sok hasonló finom szabály megfigyelésére a jövőbeli kutatóknak.

A többi tanulmány két fő fejezetre oszlik a témájuk magyarországi vagy nemzetközi dimenziója szerint. Mivel ez könnyen átlátható, kedvcsinálónak néhány egyéb párhuzamra hívom fel a figyelmet. A kötet továbbra is a Lendület Nyugatmagyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport támogatásával jelenik meg, de a dunántúli hagyomány a 7. kötetben csak résztémaként jelentkezik. Közelebbről vizsgálva azonban számos cikkben felfedezhetünk nyugat-magyarországi vonatkozásokat. Perger Gyula a szanyi (rábaközi) plébánosként élő ex-jezsuita költő, Nagy János munkásságából keres újdonságokat. 1790-ben *Nyájas Múzsza* címmel kiadott kötete, amelyben Faludi Ferenc és Révai Miklós hatása tükröződik, heves pamfletre ihlette a szervita Szaitz Leót, amelyre Nagy sem az eklogák hangnemében válaszolt. A fő vád a paphoz méltatlan, frivol dalok-versek írása és kiadása volt, azaz egy közköltészeti kánon beszüremkedése a derék plébános műveibe. Hasonló előítéletekre angol példákat is találunk Virág Csilla tanulmányában, aki a kora újkori angol zeneelméleti szövegekben elrettentő példaként megidézett vándorzenészek, énekmondók megítélését vizsgálja, többek közt egy, a nevükben írt védekező irat ismertetésével. Tényleg „a zene megrontói” lettek volna? Richter Pál épp arra figyelmeztet, hogy a kora újkori angol tánczenei és *broadside ballad*-repertoár egyik „szuper-dallama” sokszoros szűrőn át intenzív hatással volt egész Európára, köztük a magyar barokk zenére is – ha nem is feltétlenül világi műfajokban, sokkal inkább az egyházi dallamkincsben.

A nyugat-európai kulturális áramlatok dunántúli jelenlétéről tanúskodik Sárközy Istvánnak, Csokonai somogyi barátjának egyik verse (1787 után), amely kapcsán e sorok írója keresi a híres nimfa-dal közvetlen-közvetett hatásának jeleit. A német dallammal érkező dalocska az osztrák-német populáris dallamok hazai térhódítását is jelzi. Tari Lujza számos, XIX. század eleji tánczenei adatot gyűjtött össze; némelyiket énekelték, másokat csak hangszeresen játszottak. Mert bizony a divat egy önszerveződő folyamat, amelyet a kottakiadók megpróbáltak követni, hiszen a nagyközönség minden hagyománytisztelt ellenére felfrissülésre vágyott az újszerű dallamoktól, „mellyeknek nyolcz, vagy hét tactusában gyakran több kedély és ábránd létezik, mint némelly potrohos partitúrában”. Német hatásokról, elsősorban a Grimm fivérek által kiadott mesék hazai recepciójáról ad alapos áttekintést Domokos Mariann tanulmánya is. A *Hóleány*, azaz *Hófehérke* meséje kapcsán tökéletes folyamatrajtot kapunk arról a többfázisú akkulturációs folyamatról, amelynek során egy német félnépi, kispolgári mese (amely eredetileg is több változatban élt) a hazai kéziratos és nyomtatott források segítségével eljut a magyar szájhagyományig, s új motívumokkal gazdagodik. Szintén a könyvkultúra és a folklór nyugat-európai, elsősorban finn kapcsolatait elemzi az *Oral Tradition and Book Culture* című kötet, amelynek tanulságait Gulyás Judit részletes recenziója foglalja össze.

A dunántúli kötődésű Sebestyén Gábor nemrég előkerült családi Bibliája nem költői bejegyzéseket, hanem prózában megírt életrajzi adalékokat ígér VADERNA GÁBOR jóvoltából, több évtized eseményeivel. A kéziratos nyilvánosság más területéről S. Sárdi Margit hoz szép és szórakoztató példákat: egy felvidéki kézirat gyógyító babonáit és hiedelmeit. Gömöri György a Nyugaton tanuló peregrinus diákok *album amicorum*aiból közöl közmondás- és dalrészleteket. Érdekes, hogy ezeket „magyar specialitásként” jegyezték fel idegen nyelvű társaik albumjaiba, talán ez magyarázza a néha elég vaskos (máshonnan nem mindig ismert!) szövegeket. Párhuzamként említhetjük a szegedi származású Dugonics Andrást, aki élete végéig merített az itt megtanult közmondásokból. 1820-ban kiadott gyűjteményéből Voigt Vilmos válogatta ki a bizonyítottan szegedi mondásokat.

Az ismert szerzőjű, de közkezen anonimá váló alkotások közül is új kincsekre bukkanhatunk. Latzkovits Miklós egy XVIII. századi lakodalmi ponyvaszöveg mögött azonosítja Gyöngyösi István akkor már százéves sorait. Kalavaszky Zsófia az orosz nemes ifjak számára alapított Líceum költői hagyományaiba enged bepillantást, elsősorban Puskin itteni munkássága kapcsán. Innen származik az a jóformán „világlágerré” vált dal, amelyről a *Doromb* egy korábbi kötetében is volt szó: a kozák és kedvese búcsúdala, amely összefüggésbe hozza Puskit, az orosz és ukrán közköltészetet a német és az azt másoló magyar műdalokkal. Kálmán C. György és Kálmán Mihály egy jiddis népdalnak tartott szép keserves (*Mit akar az eső nékem*) forrását tárja fel egy század eleji *jeshiva*-dalban, amelynek ráadásul ismerjük a szerzőjét, ezáltal a műfaj elmozdulására is felfigyelhetünk. Hasonló a helyzet a Barkóczy Ferenc egri püspöktől búcsúzó, illetve a hajdani kastélyára emlékező versekkel-dalokkal, amelyekről Dóbec Ágnes tudósít. A szűkebb egyházi körben keletkezett, 1760-as évekbeli versek hamarosan más forrásokban is felbukkannak, beilleszkednek a világi dalhagyományba, egyúttal nyilván a kontextusuk is meg-megváltozott.

A kassai Mária-szoborra kitűzött XVIII. századi gúnyvers történetéről is olvashattunk már sorozatunkban; ezúttal Szentmártoni Szabó Géza fejt fel a szöveg antik előképeit és egykorú recepcióját. A versszerző (egy református lelkész) a látszólag közköltési műfajt úgy formálta egyedivé, hogy az értelmezéshez komoly műveltség kellett. A gúnyversek egy másik, szintén egyedi műfaját képviselik Bodroghy Papp István Vas megyéből elszármazott jegyző költeményei, amelyeket az 1820-as években írt össze. A *Dorombban* már bemutatott műkedvelőről Nemesné Matus Zsanett közöl új adalékokat.

A közköltési létmód egyik alapvető ihletforrásának tarthatjuk – ahogy Küllős Imola szótára is rávilágít – a komoly műfajok paródiáit. A jelen kötet olvasóival Szilágyi Márton osztja meg néhány, eddig Arany Jánosnak tulajdonított, valójában apokrif, közösségi eredetű sírvers-paródiára vonatkozó eredményeit. Arany és családja folklórismeretét a nemrég megjelent népmese gyűjtés kritikai kiadása is ékesen bizonyítja; erről VADERNA GÁBOR írt kötetünk számára recenziót.

A másik irányra („folklorizmus”), s a műköltészet előképűl szolgáló folk-lórszövegek néha bizonytalan, szinkretikus eredetére több tanulmány utal, egészen különböző korszakokat érintve. Pikli Natália gazdagon illusztrált cikkben elemzi a falovacska (*hobby-horse*) motívumát az angol reneszánsz költőknél, amelyet egyfelől az elit emblémáskönyvekből, másfelől az angol falusi vagy kisvárosi hagyományból emelhetek be műveikbe. Móser Zoltán pedig nem kevesebbet állít, mint hogy József Attila több, eddig magyar népköltési hatásúnak vélt versében inkább a finnugor, főként a vogul önrímek hatása tükröződik – vagyis éppúgy másodlagos, könyvekből szerzett folklórtudás volna, amilyenre a törzsi népköltészet korai recepciójából Voigt Vilmos hoz ihlető példát.

A populáris irodalom és a történeti tények változó mértékű referenciája több tanulmányban visszatér. Kicsit választ is ad Herder vagy akár Erdélyi János hajdani felvetéseire, akik a folklórban zárványként fennmaradt történeti információkat kerestek, mintha e hagyomány az időtlenségével szavatolná az adatok védelmét. A különböző korok mind-mind megküzdnek ennek terheivel, már Anonymus is megróttá a csácsogó igricek „félremesélt” hősénekeit. Mikos Éva azokat a helytörténeti mondákat elemzi, amelyeket Orbán Balázs közölt *A Székelyföld leírásában*, legtöbbször azonban nem a paraszti, hanem az értelmiségi szájhagyomány jeleire bukkant. Gabriel Fitzmaurice ír költő-énekes tanulmánya egy jó barát és példakép, Con Greaney emlékének adózik. A híres balladaköltő az 1921-es ír felkelés egyik drámai epizódját, fegyvertelen ír foglyok kivégzését írta meg balladájában, amelyet a katonai dokumentumokkal is ütköztethetünk (az elemzést és a versbetéteket Ferencz Győző fordította). Andrew C. Rouse merész írásában, részben csillagászati és kvantumfizikai metaforák segítségével vázolja fel annak lehetőségét, hogy a modern kori *fantasy*-irodalom, jelesül Terry Pratchett egyik regénye a párhuzamos világ képével voltaképp az általános folklórhagyományt, például a bűnügyi és kivégzési ponyvaballadák topikus valóság szemléletét tükrözi.

A kötet előkészítése ezúttal is több volt, mint tanulmánygyűjtés, hiszen valódi együttgondolkodásra és közös munkára volt szükség sokféle szakterület képviselőivel. A tanulmányokban felmerült kérdések tisztázásáért, s azért, hogy figyelmébe ajánlottak megbúvó, kiadásra váró értékes írásokat, a szerkesztő köszönetet mond Tverdota György, Latzkovits Miklós, Ferencz Győző, Vaderna Gábor és Tamás Ildikó segítségével, továbbá Violáné Bakonyi Ibolya (Csurgó), az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a Rippl-Rónai Múzeum Könyvgyűjteménye (Kaposvár) és több más közgyűjtemény szíves támogatásáért. A kötet tördeléséért és a képszerkesztésért Szilágyi N. Zsuzsát, az angol rezümék lektorálásáért pedig Szabó Dávidot illeti köszönet.

Csörsz Rumen István